

A fordító mint kultúra- és irodalomközvetítő

Szerkesztette:

Busa Krisztina, János Szabolcs, Tamássy-Lénárt Orsolya

Erdélyi Múzeum-Egyesület – Partium Kiadó
Kolozsvár – Nagyvárad, 2022

A kötet megjelenését a Partiumi Keresztény Egyetem támogatta.

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a Partium Kiadó
Felelős kiadó: Biró Annamária

Borítóterv: Gagyi Judit Eszter

Nyomdai munkálatok: PENTAPRINT SRL (Bihar)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

A fordító mint kultúra- és irodalomközvetítő /

Szerkesztette: Busa Krisztina, János Szabolcs, Tamássy-
Lénárt Orsolya. – Cluj-Napoca: Erdélyi Múzeum-Egyesület;
Oradea: Partium, 2022

Index

ISBN 978-606-739-218-0

ISBN 978-606-9673-26-3

I. Busa, Krisztina (ed.)

II. János, Szabolcs (ed.)

III. Tamássy-Lénárt, Orsolya (ed.)

Tartalomjegyzék

Előszó.....	3
-------------	---

Fordítás, közvetítés, interpretáció

Benő Attila: Fordítás: hasonmás vagy alteregó?.....	9
Balázs Géza: Dante <i>Isteni színjáték</i> ának vallatása.....	19
Benő Eszter: A frazémafordítás mint a kompenzáció és a szemantikai dúsitás eszköze Dóczi Lajos <i>Faust</i> -fordításában.....	35
Horváth Péter Iván: Mit közvetít a fordító?.....	51
Kappanyos András: Fordítás és tropológia.....	57
Kulcsár Edmond: Fordít vagy interpretál? Megjegyzések Ted Hughes <i>Szüületésnap</i> i levelek című kötetének magyar fordításáról.....	69
Hidasi Judit: Kommunikációs stratégiák sajátosságaiból adódó fordítási kihívások japán-magyar viszonylatban.....	81

Kultúra, irodalom, emlékezet

Józan Ildikó: Szellemi örökség, fordítás, történetírás.....	95
Verók Attila: A „koronafordító” erdélyi szász professzor esete I. Péter orosz cárral.....	107
Egyed Emese: Voltaire poémája Fekete János gróf fordításában. <i>A természet törvényéről. Poéma</i>	115
Tamássy-Lénárt Orsolya: Gróf Mailáth János mint fordító és kulturális közvetítő.....	145
Hárs Endre: Idegen nyelv és nemzeti gyarapodás. Hevesi Lajos (1843–1910) mint kultúraközvetítő.....	159
Varga Péter: Holder József, a nyugatosok jiddis fordítója.....	173
Boka László: Összeérő kezek, választott elődök, követendő Orpheuszok. A fordító Radnóti Miklós.....	183

Albu-Balogh Andrea: Beszél-e Felméri Kázmér románul? Reflexiók Karácsony Benő <i>Napos oldal</i> című regényének román fordításáról.....	195
Busa Krisztina: Gondolatok Franz Fühmann műfordítói és szerzői szerepéről. Fordítás „kedvezőtlen körülmények között”	215
Tóth Orsolya: A fordító és a recenzens szerepe az erdélyi magyar irodalmi művek németországi recepciójában	229
Visy Beatrix: Magyarról magyarra – avagy „minden fordítás cukrot tartalmaz”. Nádasdy Ádám műfordítói alkatáról és nézeteiről.....	251
Színház, nyelv, karrier	
Demeter Júlia: Francia novella – német fordítások – latin tankönyv – magyar dráma.....	263
János Szabolcs: „... úr, kancellista, pap, minden.” Fordítói elvek és arcélek, fordítások és nyelvhasználat a 18. század végének magyar színházi kultúrájában	281
Pintér Márta Zsuzsanna: Drámafordító színésznők a 18–19. század fordulóján.....	301
Bartha Katalin Ágnes: Fordítás a színésznői karrier érdekében.....	327
<u>Czibula Katalin</u> : Katona József mint fordító	341
Névmutató	355
A kötet szerzői	371

Idegen nyelv és nemzeti gyarapodás. Hevesi Lajos (1843–1910) mint kultúraközvetítő

1. Bevezetés

Hevesi Lajos nem tartozik az Osztrák–Magyar Monarchia sokat emlegetett kulturális közszereplői közé. Az életében közmegebecsülésnek örvendő, halálakor sokat méltott tárcaíró, művészet- és színházkritikus munkásságából sajátos módon Jelky Andrásról írt, 1872-ben magyarul, majd 1875-ben németül is megjelent ifjúsági regénye – pontosabban annak Czibor János átdolgozásában 1955-ben közreadott változata – tartotta magát a legtovább, egészen az 1970-es évekig.¹ Művészetkritikai munkásságát az 1980-as évek óta fedezte fel újra a monarchia-kutatás.² Az utóbbi évtizedben színház- és irodalomkritikai,³ illetve tárcaírói gyakorlata⁴ iránt is megnőtt a figyelem. Pesti tematikájú tárcagyűjteménye, az 1876-ban megjelent *Karcképek az ország városából* című kötet újradiadásával,⁵ illetve a bécsi Collegium Hungaricum 2013-as konferenciájához kapcsolódó első, Hevesi életművének szentelt tanulmánykötet⁶ megjelentetésével Hevesi ismét megérkezett a magyar köztudatba.

Mint ismeretes, Hevesi Lajos 1860-as évekbeli pesti újságírói kezdeteit követően 1875-től a bécsi *Fremden-Blatt* munkatársaként (illetve továbbra is a *Pester Lloyd* bécsi tudósítójaként) főképp a művészet- és színházkritikára specializálódott.⁷ Munkássága harmincöt éve alatt kritikák és tárcák sok százat adta közre.⁸ Megszokott rovatain felül számtalan irodalmi kritikát írt, ezen felül a tárcairodalomra szintén jellemző útirajzok és humoreszkek so-

¹ HEVESI 1872; HEVESI 1955.

² SÁRMÁNY-PARSONS 2003; UÓ 2004; UÓ 2006.

³ BOGNÁR 2010; UÓ 2015.

⁴ UJVÁRI 2012, 272.

⁵ HEVESI 2015.

⁶ SÁRMÁNY-PARSONS–SZABÓ 2015.

⁷ Hevesi rövid életrajzát lásd SÁRMÁNY-PARSONS 1990, 235.

⁸ Két kiragadott év a számarányok hozzávetőleges megítélésére: Hevesi 1898-ban a *Fremden-Blatt*-ban hatvan, a *Pester Lloyd*-ban huszonkilenc cikket jelentetett meg. Az 1908-ban a *Fremden-Blatt*-ban negyvenhat, a *Pester Lloyd*-ban ötvenkét cikket közölt. Ez még akkor is lenyűgöző, ha némely írás a két újságban egyazon témát dolgozza fel. Az életében írt cikkek száma közel 25.000–30.000-re becsülhető.

kaságát közölte, melyeket a korszak gyakorlatát követve gyűjteményesen is megjelentetett. Könyvpublikációi között hat művészet- és irodalomkritikai kötet, négy életrajzi munka és nyolc útirajz-gyűjtemény mellett tizenhárom humorisztikus novelláskötetet találunk. E sokoldalúság nem feltétlenül különleges adottság. A műfajok sokféleségével, a megjelenített szaktudással és a szövegek hatalmas számával Hevesi kiemelkedik ugyan újságíró kollégái sorából, de egyúttal szakmája reprezentánsa is. Munkássága a korszak médiatörténetének lenyomatát hordozza, s kitűnően alkalmas arra, hogy az újságírás éppúgy széteső, mint múlandó jelenségét egy szerzői életműként körülhatárolható korpuszon vizsgáljuk.

Hevesi lenyűgöző munkabírásának árnyoldala az életéről rendelkezésre álló – elkallódott hagyatékanak és önéletrajzi szűkszavúságának is köszönhető – minimális információ. Legfontosabb adatait feltárta ugyan a kutatás,⁹ kapcsolatairól, közéleti tevékenységeiről, hétköznapjairól és rendszeresnek tekinthető utazásairól azonban csak írásai alapján, illetve kósza újsághírekből lehet tájékozódni. Bizonyos tekintetben ugyanakkor indokolt is ez a hiányosság. Hevesi a megemlékezések alapján nem tartozott a magamutogatók közé, a terjedelmes korpusz, amit hátrahagyott, szó szerint egy az írásnak szentelt élet műve. Hevesi *szellemi hagyatéka* ekképp ellenáll az életrajzi megközelítésnek, ugyanakkor szerkezetében a korszak médiatörténetének különleges forrása.

A korszakban uralkodó médiumnak számító tárcairodalom egyik különleges tulajdonsága a szövegek rovathoz kötött rövidegének és a napilap rendszerességéből eredő magas számának sajátos viszonya. A tárcáiró egyrészt a rövid forma, másrészt számolatlan alkalmi szöveg *művésze*. Ennek jelentőségét Hevesi, ha nem is közvetlenül magára, de nagy elődjére és példaképére, Ludwig Speidelre (1830–1906) vonatkozóan többször kifejtette. Utolsó, kismonográfiává nőtt méltatásának legtanulságosabb mozzanata éppen az, hogy nem Speidel színház- és zenekritikusi szakértelmét dicséri (sőt, ezt inkább kritikával illeti), hanem nyelv- és véleményformáló gesztusa-it. Speidelnél Hevesi szerint az irányadó ítéletalkotás a rövid forma követelményeit kielégítő nyelvi leleménnyel, formai igényességgel társul. A tárca – Speidel elhíresült szavaival – „a mindennapok halhatatlansága”,¹⁰ olyan termékeny diskurzus, amely a korszak és társadalmi önszemléletéről gondoskodik. E minta követéseként értelmezhető Hevesi publicisztikája is.

⁹ MEIBL-NOVOPACKY 1989; SALY 2015.

¹⁰ HEVESI 1910, 2.

2. Hevesi németül tanul

Az életrajzi dokumentumok alapvető hiányának köszönhetően különösen értékesnek számít mindazon kevés számú írás, amely a publicista származását, szocializációját és identitását, egyúttal a zsidó származású magyar-német nyelvű értelmiségiek monarchiabeli történetét érintő információkat hordoz. E kivételek közé tartoznak Hevesi *Meine Wirksamkeit in den Jahren 1848–1849. Erinnerungen* [Ténykedéseim 1848–1849-ben. Emlékezések] (1899), illetve *Wie ich ein Gelehrter wurde. Erinnerungen aus der Kinderzeit* [Hogyan lettem tudós. Emlékezések a gyermekkorról] (1900) című cikkei. Az első írás a Hevesen felnövekvő kisgyermek észleléseiről szól egy olyan városban, melyet a szabadságharc ütközetei ugyan elkerülnek, a csapatok – főképp az ellenség – azonban értelemszerűen sűrűn látogatnak. A város mindennapjairól szóló beszámoló így két, egymással ellentétben álló narratív szálra bomlik. Az egyik a gyerekek háborús játékaitól a nemzeti érzületet megjelenítő közösségi formák bemutatásáig terjed, s egy a hősök tiszteletére rendezett, „illuminált”¹¹ – fény- és pirotechnikával kísért – ünnepség leírásában éri el tetőpontját. A másik narratív szál a beszállásolt csapatokról szól. Ez utóbbiak között a legkülönbözőbb nemzetek tűnnek fel, akikkel a gyermek Hevesi akarva-akaratlan kulturális, s nem utolsó sorban nyelvi tapasztalatokat szerez. A kettő metszéspontjában kirajzolódik a gyermek retrospektíve megfogalmazott jövőképe: Ami a katonákban (nyelvek) és az ünnepségben (a művészet) érdekli, meghaladja a nemzeti kereteket és egy majdan határokon túlívelő tevékenységű értelmiségi – konkrétan: egy *műkritikus* – irányába mutat.

A második írás ezt az irányultságot részletesebben is megindokolja. Leírja az ifjú Hevesi (Lövy) neveltetésének és írni-olvasni tanulásának – a korszak középpolgárságára jellemző – történetét, s felsorolja korai olvasmányait. A gyermek a hevenyészett házi könyvespolcon meglehetősen vegyes kínálatot talál: Georges Cuvier természetrajzát, egy francia nyelvtant, Télémaque történetét, Julius Caesar történetének latin kommentárjait, Friedrich Nösselt *Weltgeschichte für höhere Töchterschulen* [Világtörténet a magasabb leányképző iskolák számára] című művét és Josef Annegarn *Allgemeine Weltgeschichte für die katholische Jugend* [Általános világtörténet a katolikus ifjúság számára] című munkáját. Saját bevallása szerint ez utóbbi kettő olvastán szembesül először a történelemszemlélet és az ideológia konfliktusával, amennyiben a két szerző ábrázolásában egészen más történelmi események mutatkoznak relevánsnak. Hevesi megismerkedik ezen felül August von Kotzebue (1761–1819), Ferdinand Raimund (1790–1836) és Theodor Mügge (1802–1861) műveivel,

¹¹ HEVESI 1899. A tanulmányban idézett cikkek H.E. ford.

s a gyerekirodalomból a filléres magazint (1834–1838),¹² Franz Hoffmant (1814–1882), Karl Gustav Nieritzet (1795–1876), Harriet Beecher Stowe-t (1811–1896), a „bőrharisnya-történeteket”¹³ és Friedrich Philipp Wilmsen *Der Brandenburgische Kinderfreund* [A brandenburgi gyermekek barátja] (1800) című gyermekújságot olvassa. Az ironikusan ábrázolt olvasói dilettantizmussal a válogatás nélkül fogyasztó gyermek tanulékonyágát és megismerésvágyát ütközteti.

Az ennek kapcsán elhangzó kommentárok legérdekesebb és legtanulságosabb mozzanata Hevesi utólagos reflexiója szocializációjának mediális meghatározottságára. Későbbi németes irányultságának okait ismeri fel abban a különbségben, amely magyar és német nyelvű olvasmányai között mutatkozott: „Szellemi fejlődésében a valódi szerepet *A brandenburgi gyermekek barátja* (kiemelés – H.E.) című ifjúsági lap egy évfolyamnyi kötete játszotta. Ez a könyv szabályosan porosszá tett. [...] Belsőmben tulajdonképpen egy brandenburgi voltam.”¹⁴ Az enyhe iróniával kezelt önazonosulás másik irányában világossá válik azonban a könyvek jelentősége, s nem mellékesen propagandisztikus szerepe:

A magyar ellenhatások valójában nem voltak elég erősek, hogy legyőzzék Brandenburgot. Kedvenc magyar könyveim egyike a Ballagi-féle – a derék ’Mór’ testvére által írt – életrajzok egy kötete volt. [...] De, ha nem tévedek, ebben a könyvben is csak külföldiek szerepeltek. [...] Hozzájött még Magyarország története egy rossz minőségű kiadásban, a hercegek és királyok gyenge minőségű képeivel. Ehhez képest *A brandenburgi gyermekek barátja* (kiemelés – H.E.) egy klasszikussal felért. A magyar gyermekdalok egyenesen olvashatatlanok voltak, gyakran érthetetlenek vagy egyszerűen csak ostobák. [...] Hihetetlen dolgok, amiket persze szintén befaltam.¹⁵

E kritika következményeire az írás zárlata utal. A burkoltan feltett szokványos gyermekkori kérdésre – ’Mi leszel, ha nagy leszel?’ – nyíltan elhangzik a válasz: „Ha egyszer miniszter leszek, tudom, hogyan művelhető a legjobb nemzetpolitika.”¹⁶ Hevesi szerencsére nem ez utóbbi pályát választotta. Míközben írása nyílt vallomás saját pályája alakulásának első motivációiról – a nyelvi és mediális szocializáció jelentőségéről –, publicisztikája a korai hatásokra válaszul adott ellenhatást, a (legalább) kétirányú orientációt igazolja.

¹² SALOMON 1906, 530–531.

¹³ HEVESI 1900.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

Ha Hevesi életrajzi, illetve szakmai okokból túlnyomórészt (s 1875-től kizárólagosan) német nyelven tevékenykedett is, ezt a *Fremden-Blatt* és a *Pester Lloyd* tudósítójaként folyamatosan felhasználta arra is, hogy a Monarchia mindenkori másik feléről, illetve felébe is tudósítson.¹⁷

3. Hevesi és Dóczy

A kortársak többször kiemelték méltatásaikban Hevesi kulturális kettős kötődését. Oscar Teuber „irodalmi dualistaként”¹⁸ is titulálta a tárcaíró, Wilhelm Goldbaum pedig „poétikus és irodalmi kettős emberről”,¹⁹ később „egy egészen bécsi polgárrá lett német-magyarról”²⁰ beszélt. A *Fremden-Blatt* 1910-es hivatalos nekrológja is hasonló szellemben méltatta a tragikus hirtelenséggel elhunyt publicistát. Mint írja, Hevesi „[a]zon férfiak egyike volt, akik az Osztrák-Magyar Monarchiát szellemi hazájuknak nevezhették; akik otthonosak voltak a monarchia mindkét államának szellemi és polgári életében.”²¹ A nekrológ ugyane szellemben, ámde elgondolkodtató fordulattal ekképp folytatódik:

Akkor is jó magyar maradt, amikor a német nyelv magyarországi visszaszorulását látva, s attól tartva, hogy Magyarország elszakad a német kultúrától, német íróvá lett: ám csak azért, hogy szülőhazájának a nyugat szellemét közvetíthesse. Egyúttal azonban osztrákká és igazi bécsivé is vált.²²

Az itt idézett (szó-)fordulatot megerősíti a *Salzburger Volksblatt* nekrológja:

Nemzeti tekintetben Hevesi lényét olyan kettősség jellemezte, amely csak Ausztriában fordul elő; Hevesi sosem hagyott fel a magyar érzésekkel, de nemcsak képzettsége volt átitatva németséggel, hanem a német szellemi élet iránti legnagyobb szeretet is eltöltötte.²³

Az e megfogalmazásokban előforduló *németség* kettős értelemmel bír. Egyrészt a német nyelvűségre utal, függetlenül annak korábban a *kisnémet* és *nagynémet* egység alternatívájában, később az osztrák *német nemzeti* törekvésekben megnyilvánuló politikai dimenzióitól. Másrészt kiegészül a német

¹⁷ Vö. HÁRS 2018.

¹⁸ O.T. [Oscar TEUBER] 1889, 11.

¹⁹ GOLDBAUM 1885, 589.

²⁰ GOLDBAUM 1908, 34.

²¹ N.N. 1910a, 7.

²² Uo.

²³ N.N. 1910b, 4.

nyelvűségnek az osztrák birodalmi oldalra jellemző nyelvi-történelmi jegyeivel. Hevesi *németsége* a Monarchia történelmi és kulturális feltételei között alakult ki, amellyel éppenséggel megfért, sőt amelynek konstitutív elemét képezte például a magyar nyelvűség. Hogy a nekrológok nem emlékeznek meg a publicista zsidó származásáról, a korszak történelmi körülményeiben gyökerezik, Hevesi tudatos asszimilációját tekintve pedig magától értetődő.²⁴

E történelmi és kulturális színezetű kétnyelvűségnek²⁵ és a benne gyökerező kultúráközvetítői küldetésstudatnak érdekes példáival szolgálnak Hevesi cikkei híres kollégájáról, Dóczy Lajosról (1845–1919).²⁶ Dóczy 1873-ban lefordította Goethe *Faust*-ját (annak első részét) magyarra,²⁷ 1891-ben pedig Madách *Az ember tragédiáj*-át németre.²⁸ Hevesi a *Fremden-Blatt*-ban mindkét fordításról közölt recenziót, ám ezekben nem a két mű jelentőségét, illetve rokonságát állította előtérbe. Inkább a fordítót méltatta, s Dóczyt olyan szereplőként írta le, aki a nyelvi teljesítmény mellett kulturális feladatra is vállalkozik. A *Faust*-fordítás kapcsán Hevesi ezt már annak keletkezési körülményeiben is megpillantani vélte. Egy olyan időszakban, írta, amikor a fiatal értelmiségiek „szabályos sportot űztek magyarságuk ápolásából”,²⁹ rendkívüli eseménynek számított, ha valaki egy német klasszikusnak szentelte figyelmét:

Azért mesélek ezekről a körülményekről, mert rendkívül jellemzőek. Ennek a magyar nemzeti 'miliónek' – ez a szó sem volt még járatos akkoriban – a kellős közepén a társaság [a Kávéforrás-kör, H.E.] legfiatalabbja a *Faust*-ot fordította. [...] Goethét az úgynevezett új Magyarország legfiatalabb korában is egyik isteneként tisztelte.³⁰

Dóczy érdeme Hevesi szerint abban állt, hogy a nemzeti törekvések számára magasabb célokat tűzött ki, mint azt az idők szele diktálta. Ennek jelentősé-

²⁴ A család hivatalosan 1872-ben magyarosított Lővyről Hevesire (SALY 2015, 304). Lajos névváltoztatásának engedélye 1890. december 23-án kelt (MEISZL-NOVOPACKY 1989, 64), de már kezdettől fogva e néven közli írásait. A kései dátum összefügghet 1890. december 27-i belépésével az evangélikus egyházba (MEIBL-NOVOPACKY 1989, 65).

²⁵ Hevesi ezen felül klasszikus filológiai tanulmányokat is folytatott, s több európai nyelvet beszélt.

²⁶ Lásd BORONKAI 2001; TARJÁNYI 2018, 295–301.

²⁷ DÓCZY 1873.

²⁸ MADÁCH 1891.

²⁹ L. H–i. 1901, 13. E korszakra Hevesi a hajdani Kávéforrás asztaltárságának tagjaként is emlékezik. Lásd SALY 2015, 307–308.

³⁰ Uo.

ge akkor válik világossá, ha a fordítással együtt járó költői ambíciót is figyelembe vesszük. Ez utóbbi tekintetében ugyanis Dóczinak „kevésbé Goethével, mint inkább a magyar nyelvvel”³¹ kellett megküzdenie, úgyhogy a „jó Goetheiséggel”³² szavakba foglalt eredmény főképp a célnyelv sikerét jelentette. Mivel a recenzió a fordítás – és további, a *Faust* második részéből vett részletek – újraközlésének, alkalmából született, Hevesi kitér az új kiadás előszavára is. Különösen arra hívja fel a figyelmet, hogy a német színmű ez alkalommal *Dóczy Lajos Munkáinak* második köteteként³³ látott újra napvilágot:

A fordító kitűnő rendező is, aki megkíméli hallgatóságát attól, ami számukra csak ballasztot jelentene. [...] Eközben nem ódzkodik az idegenszerűtől és a titokzatostól sem [...]. Azt sem mulasztja el, hogy olvasóját előszóban vezesse be. [...] Először mintegy olvasóját fordítja le, majd azt követően a költeményt. Értem, miért jelent meg ez az értékes munka mindjárt Dóczy műveinek második köteteként. Hisz a magyar irodalom egy darabja, s ekként is fog kétségtelenül fennmaradni.³⁴

A fordítói teljesítmény tehát egyrészt a nyelvi anyag, másrészt a befogadói közösség alakításán, mindösszesen a nyelvi-kulturális idegenség formálásán alapul. Eredményeképp Goethe *Faustja* egy magyar költő munkájává, egyúttal a magyar irodalom részévé válik. Hevesi túloz, de azt programszerű értékkel teszi.

Ez a fordítói (külön-)teljesítmény foglalkoztatja a tárcaírókat a (már korábban született) Madách-recenzióban is. Mivel *Az ember tragédiája* ekkorra már több fordításban is létezik,³⁵ nem maga a tény áll az előtérben, hanem kivitelezésének módja. Hevesi hangsúlyozza, hogy Dóczy „Faust nyelvével nőtt fel”,³⁶ amivel nem csupán nyelvi kompetenciákra utal. Dóczy olyan szabadsággal bír a német nyelvben, mely által saját kulturális és költői habitusát is képes megvalósítani:

Dóczy kétségtelenül saját nyelvén és saját versezetében ír, felismerhetően keletesebb színvágla és az éles ellentéteket epigrammatikus rövidséggel szerencsésen ötvöző dialektikus módszere Madách különbségeit és részleteit még fino-

³¹ Uo.

³² Uo.

³³ DÓCZI 1900.

³⁴ L.H-i. 1901, 14.

³⁵ Hevesi öt fordítást is említ. L.H-i. 1891, 11.

³⁶ L. H-i. 1891, 12.

mabbá teszi. E tekintetben a költemény még gazdagabban árnyalt, mint az eredetiben. De a goethei példakép félreismerhetetlen. Dóczi némely dolgokat egyenesen Faustivá fordít, ha úgy tetszik, megboszorkányoz.³⁷

Ha Madách művének alkotói és olvasói horizontja már mindig Goethe színműve is volt, a fordítás véglegesen faustivá teszi. A „Goethe-i iskolázottság” nyilvánvaló, „anélkül azonban, hogy a stílus epigonivá válna.”³⁸ A Dóczi által megcélzott hatás ebben az esetben is az eredeti és a célnyelv dinamikus kapcsolatán alapul. A német változat túlteljesíti ugyan Madáchot, de Goethét is idegen anyagba plántálja, újat és eredetit hozva létre, mely mintegy a két forrás között helyezkedik el. *Az ember tragédiája* Dóczi műveként „a német utánköltés mesterműve”, amely egyszerre „két irodalomnak tesz szolgálatot.”³⁹ Ez utóbbi megfogalmazás a *Faust*-fordítás magyar költeményként való értelmezésének ellenpárjaként olvasható. A magyar *Faust* és a német Madách (*Die Tragödie des Menschen*) Hevesi ítéletében nemcsak demonstrálja, de radikalizálja is a műfordítás mint kulturális fordítás jelentőségét. A tény, hogy Dóczi mindkét művet lefordította, nemcsak személyes érdeklődésén, illetve a két drámai szöveg irodalmi rokonságán nyugszik. Dóczi az irodalmi *párbuzamakcióval* a két céliródalom kölcsönös gazdagításának feladatát tűzte ki céljául. Sikere olyan teljesítmény, melyet a fordítóként is rendkívül aktív⁴⁰ Hevesi recenzióiban implicit módon saját szerepére való tekintettel is szívesen tematizál.

4. Silberstein és Hevesi

Hevesi érdeklődését a magyar-német kulturális közvetítés iránt egy másik példa, a hajdani iskolatársról és későbbi újságíró-kollégáról, Silberstein (Ötvös) Adolfról (1845–1899) írt két recenziója is demonstrálja. Az első írás 1894-ben jelent meg a *Pester Lloyd*-ban és Silberstein két művét, az *Im Strome der Zeit* [Az idő sodrában] (1894–1895, 4 kötet) című tanulmánygyűjteményt, illetve a *Dramaturgiai dolgozatok* első kötetét (1894) tárgyalja. A második re-

³⁷ Uo.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Hevesi fordította németre a *Kronprinzenwerke* (Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képből, 1886–1901, 21 kötet) hat – az 5.1. és 5.2. részkötettel tulajdonképpen hét – magyar kötetét. Lásd N.N. 1890, 414; SALY 2015, 331. Számtalan egyéb fordítása is született, többek között Berczik Árpádtól, Thallóczy Lajostól és (korai megbízatásként) Toldy Istvántól. A kortársak megemlékeznek továbbá fiatalkori – Dócziival ennyiben is szellemi rokonságban álló – munkáiról (például Kemény Zsigmond- és Vörösmarty-fordításairól).

cenzió az elsőként idézett Silberstein-műre szorítkozik, és kilenc hónappal később a *Fremden-Blatt*-ban jelent meg. A két kritika ugyanazon témákat tárgyalja, de az aktuális közönséghez kapcsolódóan sem megfogalmazásaiban, sem hangsúlyaiban nem azonos. Mindkét szöveg a recenzens afeletti örömeinek kifejezésével kezdődik, hogy egy (részben) német nyelvű kiadvány Magyarországon jelenhetett meg. A *Pester Lloyd*-ban megjelent kritika a kultúra melletti elkötelezettséget és annak nemzeti jelentőségét méltatja: „Milyen komoly a közönség tanulsvágya, milyen erős a meggyőződés, hogy az esztétikai haladás nem luxus, hanem létkérdés! Ez csak a frissen feltörekvő nemzeteknél lehetséges, olyanoknál már nem, melyek a csúcsra érkeztek”.⁴¹ Hevesi a tudás- és művészetpártolás „hazafiúi tettét”⁴² a fiatal nemzet által megszerzendő civilizatorikus értékekhez kapcsolja. A *Fremden-Blatt*-ban hasonló hangvételben ír, ám e törekvés egy másik nemzeti-kulturális implikátumát is kiemeli. Egyértelműbben reflektál ugyanis a tárgyalt kiadvány németnyelvűségére és e tény relevanciájára. Silberstein írásainak megjelentetése, írja, „népnevelési tettnek”, „a nemzeti életerő gyarapításának” számít, éspedig „magyar oldalról is”, vagyis annak dacára, „hogy a hat kötetből négy németül íródott”.⁴³ Az e mentalitás mögött álló szellemiséget ilusztrálандó Hevesi megemlíti Elischer Boldizsár (1818–1895) Goethe-gyűjteményének a Magyar Tudományos Akadémia birtokába kerülését, melyet e szavakkal kommentál:

Nem olyan távoli még az az időszak, amikor egy ilyen tett sokak számára nemzetellenesnek tűnt volna. A mai Magyarország már nem gondolkodik és nem érez ilyen szűken, elég erős ahhoz, hogy ne nemzeti ellentétet lásson ott, ahol a kultúra egyesítő szálai köttetnek össze. Ma a Goethe-gyűjtemény a magyar nemzet szellemi tulajdonához tartozik.⁴⁴

Silberstein írásainak megjelenése e korszellemet követi és a nemzeten túlívelő értékekről folytatott eszmecsere része. Annak bizonyítéka, hogy a pártolандó és megszerzendő tudás már nem a nemzeti ideológiai szempontok szerinti elbírálás alá esik.⁴⁵ Silberstein és kiadójának érdeme, hogy nemcsak a tudományt, a filozófiát és az esztétikát gyarapítja, de a nemzet szellemi hori-

⁴¹ L. H-i. 1894.

⁴² Uo.

⁴³ L. H-i. 1895, 13.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Hevesi méltatását persze ellenkező vélemények is övezik. Lásd azt az antiszemitizmustól sem mentes éles kritikát, amely Silberstein magyar irodalomról írt német nyelvű szócikkét tárgyalja. SILBERSTEIN 1892; N.N. 1893.

zontját is kitágítja. A soknyelvűség és a nemzeti prosperitás erősítik, ahelyett, hogy gátolnák egymást.

Az idegen nyelvű szellemi teljesítmény és nemzeti gyarapodás Hevesi értelmezésében fordított irányban is érvényesül. A német-magyar nyelvű esztéta Silberstein intellektuális profilja azt is demonstrálja, hogy a magyar kultúra időközben elérte az európai minőséget és – történjék az bármely nyelven – képessé vált a kapcsolódásra: „Mivel a témák manapság az egész világot körbejárják, e tanulmányokat egy francia vagy egy olasz is haszonnal olvashatja. Ezek a leglefordíthatóbbak mindahány közül.”⁴⁶ Ezzel azonban még nincs minden elmondva, hisz Silberstein könyvei ugyanez okból többel is szolgálnak annál, amit Európa ismer. Miközben Silberstein a modern filozófia területén „német pályatársakkal” bír, „egy területen [...] egészen egyedül áll: a magyar irodalomén és kultúráén.”⁴⁷ Munkálkodásával a nemzeti kultúra egy darabját viszi nemzetközi nyilvánosság elé. Nemzetköziségének különleges hozadéka a nemzeti specifikum hozzáértő képviselője. Hisz e terület

időközben egészen beláthatatlan földdé változott, főleg külföldiek számára, pedig oly gazdag termést hoz. Itt egy olyan vezető, mint Silberstein Adolf, nemzetközi jelentőségű személlyé válik. A modern Magyarország regényirodalmát, költészetét, drámáját, színművészetét, festészetét, szobrászatát, részben még társadalmi életét is oly elevenen és őszintén írja le, hogy bárki, aki e témákról értesülni akar, az ő köteteit hívja segítségül.⁴⁸

Persze a specifikus értékek közvetítésének kompetenciájához „német műveltség” szükségeltetik, mely „az egész embert áthatja”.⁴⁹ De épp az ebből származó „melegség és lelkiismeretesség” válnak Hevesi értelmezésében „hazafiúi vonássá”.⁵⁰ Silberstein érdeme – akárcsak Dóczyé – a kulturális határok átlépésében és abban a hozzájárulásban áll, amellyel a német nyelvű értelmiség tudományos munkája, azon belül irodalom- és művészetkritikája a nemzetről alkotott képet gazdagítja.

Jellemző a két írásra, hogy a *Fremden-Blatt*-ba írt cikk Silberstein kultúra-közvetítői szerepét sokkal részletesebben tárgyalja, mint a *Pester Lloyd*-beli recenzió. Hevesi felhívja bécsi olvasóközönségének figyelmét az esztéta jelentőségére az idegen nyelvű kulturális ismeretközvetítésben. Silberstein e

⁴⁶ L. H-i. 1895, 14.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo.

tekintetben a nem magyar nyelvű olvasónak ajánlható a legmelegebben. A pesti olvasóközönség nem szorul rá e biztatásra, s helyett a szerző szakterületeiről, illetve – egy önéletrajzi kitérőben – Hevesi és Silberstein közös pesti kezdeteiről értesül részletesebben. A *Pester Lloyd*-ban nem esik kevesebbről vagy lényegileg másról szó, mint a *Fremden-Blatt*-ban, az olvasók tájékoztatása ez utóbbiban mégis identitáspolitikai háttérrel kap. Hevesi mindkét kritikában a nem szükségszerűen nemzeti színekben fellépő értelmiségi jelentőségét méltatja a nemzet számára. A *Fremden-Blatt*-ban ezen felül határokon átívelő reklámot is csinál neki.

Dóczi és Silberstein, a két német műveltségű és magyar orientációjú értelmiségi Hevesi portréjában egyaránt a köz javát szolgálja. Működésüket akként írja le, mint amely sem a kiinduló, sem a célkultúrában nem merül ki, hanem egyéni arculattal bír. A származás szűk értelmezése helyett Hevesi az átmenetiséget, a határátlépést, nem utolsó sorban a közvetítést hangsúlyozza mindkettőjük gyakorlatában. Mindeközben, a sorok között, annak a *harmadik személynek* a portréját is rajzolja, aki a két közéleti szereplő jelentőségét a fent leírt jegyekben megpillantja és közvetíti. E cikkeknek maga a recenzens, a Bécsről Pestre és Pestről Bécsbe tudósító újságíró is szereplőjévé válik. Hevesi, mint szintén több kulturális kóddal rendelkező értelmiségi, kimondatlanul maga is igényt tart arra az érdemre, amelyet a két szerzőnek tulajdonít. Dóczi és Silberstein munkái mintegy legitimálják a rájuk irányított tárcáirói figyelmet és értelmet adnak a határokon átívelő újságírói gyakorlatnak.

Hevesi *magyar témái* – számtalan cikk, fordítás és egy tucat novella – összhangban állnak a bemutatott írói-fordítói profillal. Hevesi érdeklődése a hazai kultúra iránt túlnyúlik a két lapban képviselt szakterületein és rovatainak tematikáján. Ennek imagológiai jelentősége nem elhanyagolandó, bár túl sem értékelendő. Írásaival ő is egyéni hangsúlyokat teremt és a maga módján nemzeti stratégiai tekintetben is formálja az Osztrák-Magyar Monarchia újságírásának médiatörténeti arculatát.

Irodalomjegyzék

BOGNÁR Zsuzsa. „Schiller-Gedenken und Moderne-Debatte in Wien um 1900. Ludwig Hevesis Festrede zum 100. Todestag Schillers im Wiener Schriftsteller- und Journalistenverein Concordia”. In *Im Schatten eines anderen? Schiller heute*, herausgegeben von BALOGH F. András, KURDI Imre, OROSZ Magdolna und VARGA Péter, 254–

264. Budapesti Studien zur Literaturwissenschaft 16. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2010.
- BOGNÁR Zsuzsa. „Ludwig Hevesi als Theater- und Literaturkritiker des *Pester Lloyd* 1900–1910”. In *Ludwig Hevesi und seine Zeit*, herausgegeben von Ilona SÁRMÁNY-PARSONS Ilona und SZABÓ Csaba, 75–95. Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung, 2015.
- BORONKAI Szabolcs. „Német-magyar kétnyelvűség: Ludwig Dux – Báró Dóczi Lajos (1845–1919)”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 46 (2001): 71–83.
- DÓCZI Lajos. *Faust. Göthe tragédiája*. Magyarra fordította DÓCZI Lajos. Pest: Ráth Mór, 1873.
- DÓCZI Lajos. *Faust. Goethe tragédiája. Harmadik, átdolgozott kiadás*. Fordította DÓCZI Lajos. Budapest: Wodianer F. és Fiai (Lampel Róbert) cs. és kir. udvari könyvkereskedés, 1900.
- GOLDBAUM, Wilhelm. „Litterarische Begegnungen. 1. Ludwig Hevesi”. *Die Gartenlaube* 36 (1885): 589–591.
- GOLDBAUM, Wilhelm. „Neues von Ludwig Hevesi”. *Neue Freie Presse. Beilage*, 15911, 1908.12.06., 34–35.
- HÁRS Endre. „Spielräume der Klischeeproduktion. Ludwig Hevesis ‚ungarische‘ Themen.” In *Verschränkte Kulturen: Polnisch-deutscher und ungarisch-deutscher Literatur- und Kulturtransfer*, herausgegeben von Tamás HARMAT und Zsuzsa SOPRONI, 149–166. Berlin: Frank&Timme, 2018.
- HEVESI Lajos. *Jelky András bajai fju rendkívüli kalandjai ötödfél világrészen. Történeti kútforrások alapján. Magyar népkönyv, különös tekintettel a serdültebb ifjuságra*. Pest: Heckenast, 1872.
- HEVESI Lajos. „Meine Wirksamkeit in den Jahren 1848–1849. Erinnerungen”. *Pester Lloyd*, 1899.12.24., [13].
- HEVESI Lajos. „Wie ich ein Gelehrter wurde. Erinnerungen aus der Kinderzeit”. *Pester Lloyd*, 1900.06.03., [13].
- HEVESI Lajos. *Ludwig Speidel. Eine literarisch-biographische Würdigung*. Berlin: Meyer&Jessen, 1910.
- HEVESI Lajos. *Jelky András kalandjai*. Átdolgozta CZIBOR János. Budapest: Ifj. Kiadó, 1955.
- HEVESI Lajos. *Karcképek az ország városából, az utószót és a jegyzeteket írta SALY Noémi*. Budapest: Kortárs Kiadó, 2015.
- L. H–i. „Die Tragödie des Menschen. (Dramatisches Gedicht von Emerich Madach. Aus dem Ungarischen übersetzt von Ludwig DOCZI. Stutt-

- gart, 1891. Verlag der J.G. Cotta'schen Buchhandlung Nachfolger". *Fremden-Blatt*, 1891.05.17., 11–12.
- L. H-i. „Gesammelte Schriften von Dr. Adolf Silberstein. („Im Strome der Zeit“, ausgewählte Blätter, 2 Bände. – „Dramaturgiai dolgozatok“, 1. Band. Budapest, Isidor Wiener. 1894)". *Pester Lloyd*, 1894.09.30., [5].
- L. H-i. „Im Strome der Zeit". *Fremden-Blatt*, 1895.07.05., 13–14.
- L. H-i. „Ludwig Doczi's Faust-Übersetzung". *Fremden-Blatt*, 1901.09.04., 13–14.
- MADÁCH, Emerich. *Die Tragödie des Menschen: Dramatisches Gedicht*. Aus dem Ungarischen übersetzt von Ludwig DÓCZI. Stuttgart: Verlag der J.G. Cotta'schen Buchhandlung, 1891.
- MEIBL-NOVOPACKY, Ursula. *Der Kunstkritiker Ludwig Hevesi 1843–1910. Sein Einfluß auf das Kunstverständnis in Österreich-Ungarn um die Jahrhundertwende. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Grund- und Integrativwissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien*. Wien, 1989.
- N.N. „Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild". *Militär-Zeitung*, 1890.07.22., 414.
- N.N. „A mai magyar irodalom a németek elött (Meyer's Conversations Lexikon XIXter Band. Jahres-Supplement 1891–1892. Leipzig und Wien. 1892)". *Irodalomtörténeti Közlemények* 3 (1893): 498–503.
- N.N. (1910a). „Ludwig Hevesi †". *Fremden-Blatt*, 1910.02.28., 6–9.
- N.N. (1910b). „[Ludwig Hevesi]". *Salzburger Volksblatt*, 1910.03.4., 4.
- O.T. [Oscar TEUBER]. Das „Buch der Laune“. *Fremden-Blatt*, 1889.03.19., 11.
- SALOMON, Ludwig. *Geschichte des Deutschen Zeitungswesens von den ersten Anfängen bis zur Wiederaufrichtung des Deutschen Reiches, Dritter Band, Das Zeitungswesen seit 1814*. Oldenburg–Leipzig: Schulz, 1906.
- SALY Noémi. „Ember szólt itt emberhez..." In HEVESI Lajos. *Karcképek az ország városából, az utószót és a jegyeteket írta SALY Noémi*, 299–341. Budapest: Kortárs Kiadó, 2015.
- SÁRMÁNY-PARSONS Ilona. „Hevesi Lajos tárcái a magyar festészetről az 1888–1896 közötti időszakban". *Arx Hungarica* 18, 2. sz. (1990): 235–239.
- SÁRMÁNY-PARSONS, Ilona. „Ludwig Hevesi 1842–1910. Die Schaffung eines neuen Kanons der österreichischen Kunst. 1. Teil: Frühe Jahre und Wegbereiter". *Österreich in Geschichte und Literatur* 47, 6. sz. (2003): 342–358.
- SÁRMÁNY-PARSONS, Ilona. „Ludwig Hevesi 1842–1910. Die Schaffung eines neuen Kanons der österreichischen Kunst. 2. Teil: Frühe

- Kritiken und Feuilletons". *Österreich in Geschichte und Literatur* 48, 6. sz. (2004): 338–355.
- SÁRMÁNY-PARSONS, Ilona. „Ludwig Hevesi 1842–1910. Die Schaffung eines neuen Kanons der österreichischen Kunst. 3. Teil: Die Kunstkritik als das erste Forum der zeitgenössischen und historischen Kanonisierung". *Österreich in Geschichte und Literatur* 50, 6. sz. (2006): 16–30.
- SILBERSTEIN, Adolf. „Ungarische Litteratur der Gegenwart". In *Meyers Konversations-Lexikon*, Vierte Auflage, Bd. 19, Jahres-Supplement 1891–1892, 933–937. Leipzig–Wien: Bibliographisches Institut, 1892.
- TARJÁNYI Eszter. „Zwei Vermittler der ungarischen Literatur: Karl Maria Kertbeny und Ludwig von Dóczy". In *Verschränkte Kulturen: Polnisch-deutscher und ungarisch-deutscher Literatur- und Kulturtransfer*, herausgegeben von Tamás HARMAT und Zsuzsa SOPRONI, 287–301. Berlin: Frank&Timme, 2018.
- UJVÁRI, Hedvig. *Deutschsprachige Presse in der östlichen Hälfte der Habsburgermonarchie. Deutschsprachige Medien und ihre Rolle als Literaturvermittler in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Herne: Gabriele Schäfer Verlag, 2012.